

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЫ

Нұрмұратов С.Е., Молдағалиев Б.Е.

ҚР БҒМ Философия, саясаттану және дінтану институты. Алматы,
Қазақстан

Түйін сөздер: философия, ғылым, дәстүр, дін, жаңашылдық, құндылық, мәдениет, шығармашылық, тарих, этика.

Аннотация. Ғылыми мақалада қазақ халқы XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-мәдени аядағы қазақ халқының философиялық дәстүрі мен этностың кейбір тарихи ойшылдарының философиялық көзқарастары сыни зерделеуден өткізілген. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік мәдени шындығында дәстүрлі қоғамның құндылықтары мен мұраттары үстемдік еткен еді. Бірақ қоғамның рухани әлемінде жаңа идеялар мен дүние туралы түсініктердің бүршіктері ата бастаған еді. Осыған орай авторлар қазақтың этномәдени қауымдастығының құндылықтық жүйесін, тарихи кезеңнің ұлт зиялыларының көрнекті өкілдерінің құндылықтық әлемін аксиологиялық талдауға үлкен назар аударады. Сонымен қатар ғылыми мақалада XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының гуманистік бағыттағы философиялық идеяларының дүниетанымдық мазмұнын ашып көрсетіледі.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА НАЧАЛА XX ВЕКА

Нурмуратов С.Е., Молдағалиев Б.Е.

Институт философии политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы,
Казахстан

Ключевые слова: философия, наука, традиция, религия, инновация, ценность, культура, творчество, история, этика.

Аннотация. В научной статье проанализированы философские традиции казахского народа в начале XX века в социокультурном контексте и критически переосмыслены философские взгляды некоторых исторических мыслителей этноса. В социокультурной реальности казахского общества начала XX века господствовали ценности и идеалы традиционной культуры. Но в духовный мир общества начинают зарождаться ростки новых идей и миропонимания. В связи с этим, авторы большое внимание уделяет аксиологическому анализу ценностной системы казахского этнокультурного сообщества и ценностного мира видных представителей национальной интеллигенции исторического периода. Вместе с тем, в научной статье раскрывается гуманистически ориентированное мировоззренческое содержание философских идей казахской интеллигенции начала XX века и определяется значимая роль феномена духовности в миропонимании этнической духовной элиты.

Philosophical thought of Kazakh people early twentieth century

Nurmuratov S.E. Moldagaliyev B.E.

Institute for Philosophy, Political science and Religion Studies CS MES RK.

Almaty, Kazakhstan.

Keywords: philosophy, science, tradition, religion, innovation, value, culture, art, history, ethics.

Annotation. The article analyzed the philosophical traditions of the Kazakh people in the early twentieth century in the socio-cultural context and critically rethought philosophical views of some of the historical ethnic group of thinkers. In the socio-cultural reality of the Kazakh society of the early twentieth century was dominated by the values and ideals of the traditional culture. But in the spiritual world of society begin to emerge sprout new ideas and worldview. In this connection, the authors pays great attention to axiological analysis of the value of the Kazakh ethno-cultural community and value system of the world of prominent representatives of the national intelligentsia historical period. At the same time, the scientific article reveals the humanistic oriented ideological content of the philosophical ideas of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century and is determined by a significant part of the phenomenon of spirituality in the world outlook of ethnic spiritual elite.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының философиялық ойын сонау ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейінгі аралықтағы көлемде жүйелі ғылыми зерделеу негізінен Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне қол жеткізген ХХ ғасырдың соңғы жылдарынан басталғаны белгілі. Елімізде ғылыми зерделеудегі еркіндікке саяси тәуелсіздіктің тұғырнама болғанын атап өтуіміз керек. Ұлт мемлекеттілігінің 550 жылдығының атап өткен халық үшін өзінің дүниетанымдық мәдениетінің тарихи негіздерін үнемі жаңа тәсілдермен сараптап отыруы маңызды екені анық. Дәстүрлі мәдениеттің құндылықтарын ғасырлар бойы өзіне негізгі рухани басымдылық еткен қазақ халқы үшін әлемді рационалдық тұрғыда игерудің көрінісі, сипаты болып табылатын этнофилософия құбылысы этникалық қауымдастықтың рухани болмысында заңды түрде орын ала бастайды. ХХ ғасырдың басында философиялық түсініктер жүйесі ұлт болмысында өзіндік ерекше рухани келбетінде көрініс тапты. Бұрынғы ғасырлардан поэзия тілімен келген қазақтың дүниенің қыр-сырын бейнелеп пайымдау үлгілері өзгерістерге ұшырап жаңа дәстүрдің құндылықтарын бірте-бірте бойына сіңіре бастайды.

Ұлттың болмысындағы әмбебап дүниетанымдық мәселелерді терең пайымдауға деген талпыныстар ертеректен байқалғанмен, ол негізінен іргелі және жаңа мағынадағы түсініктер түріндегі рухани жүйе ретінде ХХ ғасырдың басында айқын көрініс береді. Аталған тарихи кезеңде қазақ болмысында, тарих сахнасында біршама биік деңгейдегі сауаты қордаланған

және әлемдік тарихи үдерістер туралы жан-жақты түсінігі бар, этникалық өзіндік санасын жетілдіруге, кемелдендіруге ұмтылған ұлттық интеллигенция корпусы қалыптаса бастайды. Сөйтіп, қазақ қоғамында алғашқы рет, бір жағынан, кең-байтақ еліміздің әлеуметтік - этникалық кеңістігінде өркениеттілікті, тұтастанған ұлттық дамуды мақсат еткен зайырлы қоғамның принциптері қалыптаса бастаса, екінші жағынан, ислам дінінің құндылықтары қоғамды санада жаңғырып, әлеуметтік және саяси мәселелермен астасып, жаңаша маңыздылыққа ие бола бастайтыны байқалады. Бұрынғы сипаттағы діннің қажеттілігі төмендейді, дүниеге деген қатынасқа біршама түзетпелер ене бастайды. Енді діннің рационалдықты шектейтін, догматтық түрдегі сипатының таралуынан гөрі, жүрекке жайлы болатын, адамның дүние көзқарамын кеңейтіп, рухани көзін ашатын формасына, сипатына қажеттілік арта түседі.

Қоғамдық сананың жаңа дүниетанымдық кейпі ретіндегі исламды тарихи жаңа кезеңдегі қабылдаудағы өзіндік реформизм сияқты жәдидизм бағытының қазақ жерінде орныға түсуі ежелден келе жатқан сопылыққа деген құрметпен бірге, ықпалдаса қалыптасады. ХХ басында қазақ қоғамында сонау араб жеріндегі мұсылмандықтың орталығы болған Меккеге, яғни Қағбаны нысана етіп алған қажылық жасау үрдісі нығайып, оған баратын қазақтардың саны көбейе түсті.

Осындай үдерістердің түптамасында қазақ қоғамының өзін-өзі танып-білуге, ұлттық бірегейлігін анықтауға және әлеуметтік дүниені өзгертуге деген үлкен талпынысы жатқаны белгілі болатын. Енді осы мәселелердің кейбір теориялық және практикалық тұстарына тоқтала кетелік. Ол үшін отандық және әлемдік философия тарихына, оның ішінде қазақ философиясының тарихына қатысы бар өзекті мәселелер төңірегінде кейбір зерделеулерді, ойларды байыптаудан өткізгеніміз маңызды.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЫН ҒЫЛЫМИ ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Алдымен тәуелсіздікке қол жеткізген соңғы ширек ғасырда еліміздегі ұлт философиясының тарихи бастауларына, оның идеялық эволюциясына үлкен мән беріліп, көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіліп жатқанын айта аламыз. Қазақ философиясының тарихына арналған 5 томдық топтаманың шығарылуының қолға алына бастауы соның кепілі. Оның алғашқы үш томы жарық көрді және оның үшінші томында әлеуметтік прогресс идеясы талқыланады [Құрманғалиева 2015, бб. 59-60]. Көршілес жатқан тәжік пен әзірбайжан халықтары өздерінің бірнеше томдық ұлттық философиясына арналған жинақтарының топтамасын шығарып қойғаны да белгілі. Әрине, ХХ ғасырдағы қазақ қоғамындағы философиялық ойдың оның ішінде құндылықтық бағдарлардың анықтала түсуі және халық арасында өрбіп отыруы жайлы көптеген еңбектер осы кезге дейін елімізде қазақ және орыс тілдерінде жарық көргенін айта келіп, олардың кейбіреулерінің зерттеу нысанамызға өте жақын келетін мазмұны бар екенін ескерте аламыз.

Бұл жерде кеңестік кезеңнің өз талаптары кейбір еңбектердің мәтініне өзіндік түзетпелер жасағанын жасырмауымыз да керек. Ондай жағдайға барлық ғылымдар саласы ұшырағаны белгілі. Әсіресе, бұл жағдай өз дәуірінде гуманитарлық салада біршама мағлұматтар берген К. Бейсембиевтің «Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане. Алматы, Наука, 1965. 235с.» атты еңбегінен айқын байқалады. М. С. Орынбековтың «Предфилософия протоказахов. Алматы, Наука, 1995. 156с.» атты еңбегі, Ғарифолла Есімнің Абай мен Шәкәрім шығармашылығына арнаған ғылыми туындылары, Ж.М. Әбділдин мен Р.М.Әбділдинаның Ш.Ш.Уәлиханов пен Абайға арнаған монографиялары, А.К. Қасабек пен Ж. Алтаевтардың «Қазақ философиясының тарихына кіріспе. Алматы. «Ер-Дәулет», 1994. 231 б», Т.Х. Ғабитовтың «Традиции и инновации в казахской философии. Алматы, «Ғылым», 1998. -196 с.), О.А. Сегізбаевтың «История казахской философии: от первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия. Алматы. Ғылым, 2001», қазақ қоғамындағы философиялық ойдың XX ғасырдың басындағы жаңа тарихи кезеңіне арналған Г.Ж. Нұрышеваның «Общественное сознание казахского общества в начале XX века. Алматы, 2001. – 165 с.» атты еңбегі және т.б. көптеген қазақстандық зерттеуші ғалымдардың іргелі шығармаларында қазақ зиялыларының дүниетанымына қатысты жаңаша мағынадағы философиялық тұжырымдар келтіріледі.

Әрине, жоғарыда аталған жұмыстардан басқа да іргелі ғылыми зерттеулер қазақ философиялық ойының әртүрлі қырларын аша түскені белгілі. Олардың қатарына ҚР Философия және саясаттану институтының мамандары XX ғасырдың соңғы жылдары дайындаған «Қазақ даласының ойшылдары» атты философия тарихы бойынша төрт томдық топтаманы да атауға болады. 2004-2009 жылдары елімізде жүзеге асқан Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы қазақ халқының ежелден қазіргі кезеңге дейінгі философиялық ойын біршама жүйелі түрде жинақтауға және оларға түсіндірмелер беруге 20 томдық топтаманы шығару арқылы септігін тигізді [Нысанбаев 2008]. Көрші жатқан түркітілдес және мұсылман елдерінде осындай қадамдар жасалуға деген талпыныстар бар. Мәселен, әзірбайжан және тәжік елдерінде өздерінің ұлттық философиясының ерекшеліктері туралы рухани мұрасын үш томдық етіп жинақтағаны белгілі.

Жалпы, тарихи процесті философиялық талдау барысында өзара тығыз байланысты екі маңызды құбылысты байқаймыз. Біріншісі – тарихи кезеңдерді, тарихи деректерді, тарихи тұлғаларды жан-жақты, пәнаралық зерттеу жасау, екіншісі – зерттеу қорытындыларын ғылыми ортаға, жалпы оқырманға белгілі бір деңгейде дәйектелген тұжырымдар ретінде жеткізе білу орынды. Кейде осы екі құрамдас бөліктен бір жүйенің ішінде өзіндік қайшылықтар туындауы ғажап емес. Себебі тарихи үдерісті барынша терең игердім, түсіндім, оның әрбір қалтарысына лайықты баға бердім деген зерттеушінің өзі кейбір ойларын қисынды, нақты тұжырымдармен жеткізе алмауы мүмкін. Оған кедергі келтіретін факторлар жеткілікті.

Ізденуші үшін қоғамда болып жататын процестерге, оның бетке шыққан көріністеріне сыртқы құбылыстық деңгейде ғана жалпылама сипаттама жасап, ондағы мәндік негіздердің түп тамырлары, себеп-салдарлары қамтылмай қалу қаупі де жоқ емес. Сондықтан тарих философиясымен немесе философия тарихымен айналысқан зерттеуші тек қана өзінің жеке дүниетанымдық шеңберінде шектеліп қалмай, замана туындатқан Ақиқатты іздеудің жаңа тәсілдерін, болашаққа гуманистік мағынадағы жол ашатын әмбебаптық үлгілерді игергені абзал. Осындай әдіснамалық соны үлгіге тарихқа деген тұтастық тұрғыдан қарауды жатқызуға болады, яғни адамзат тарихы біртұтас әлем және ішкі тарих жолдарының көптүрлілігі тұтастықтың қисынын, келбетін бұзбайды. Керісінше оны түрлендіре түседі.

Қазақ қоғамының этномәдени тарихы жалпыадамзат тарихының бір құрамдас бөлігі болып табылады және оның даму заңдылығы өзінің ерекшелігімен, өзіндік сипаттарымен жалпы адамзат эволюциясын байыта түседі, әрлендіре алады. Осындай ахуал ғылыми теорияны қалыптастырудағы жаңаша мағынадағы логиканы, түсініктер құрылымын қажет ететін, жаңаша құндылықтық жүйені, иерархияны басшылыққа алуды үйрететін салаға қажеттілік туындатады. Ғасырлар бойы қоғамдық санада қордаланған рухани байлық, рухани мұра өзінің жаңа замандағы қолданушысына лайықты бейнеде тапсырылуы тиіс, демек, ғылыми сұрыптаудың арқасында ғылыми нысан електен өткізілуі арқылы өзінің қоғамға және адамға деген рухани-практикалық нәтижесін, руханиятқа деген игілігін қомақты түрде бере алады.

Ежелден тарихи процесс кәсіпқой тарихшылар тұрғысынан алғанда, негізінен, баяндалу әдісі арқылы тұжырымдалады. Әрине, бұл тәсілдің белгілі бір деңгейдегі ғылым үшін құндылығын жоққа шығаруға болмайды. Ол тарихи деректер тізбегін жасауда, кейбір тарихи оқиғаларды бейнелеуде өзінің жемісті ғылыми нәтижелерін берері анық. Әсіресе, қоғамдағы үлкен бетбұрыстар болған кездерде әлеуметке тарихи шындықты жеткізуде бұл тәсілдің орны ерекше. Дегенмен, баяндау тәсілі арқылы философиялық терең пайымдаулар жасалмай қалатын кездер жиі кездеседі.

Кейде тарихи үдерістің қалтарыстары, терең қатпарлары зерделенбей қалатыны анық. Оның объективті түрде зерделенуіне ... Оған бола еліміз тарихшыларының орасан зор еңбегін жоққа шығаруға да болмайды. Осындай жағдайда тарих философиясын зерделеудің көмегі қажет-ақ. Ал тарих философиясының негізгі зерттеу нысаны тарихи үдерістің түптамыры екені белгілі.

Өткен тарихи кезеңдердің ішінде — XX ғасыр адамзаттың ең күрделі күндерін өткізген шақ болып табылады. Ал қазақ халқы үшін де ол уақыт оңайға соққан жоқ. Енді, міне, өткенімізді сараптап, өшкенімізді жандыратын шақ келді. Әсіресе, қазақ философиясының осы тарихи дәуірге тән ерекшелігін айқындай түсу абыройлы іс деуге болады. Осындай күрделі де маңызды саланы тереңдеп түсінуге, зерделеуге үнемі оралып отыруымыз ешқашан артықтық етпейді. Себебі, өткен тарихи кезеңдер зерттеушілер үшін

жаңа қырынан ашыла түседі, болашаққа қарай алға басуға небір тарихи сабақтарды бағамдаудан өткізуге мүмкіндіктер туады.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК АХУАЛ

Жалпы, XX ғасырдың философиялық ойы туралы жан-жақты тұжырымдар келтіру үшін, оның рухани бастаулары болған тарихи процестер мен рухани бастаулар туралы сөз қозғағанымыз жөн. Дүниеге Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев және Мұхтар Әуезов сынды алыптарды сыйлаған XX ғасырдың бас кезеңі өзінің білім мен ғылымға деген ұмтылысымен ерекшеленді. Олардың көбісі Батыста білім алып келген ұлт азаматтары болатын. Міне сондықтан зиялылық биігіне көтерілген озық ойлы жандар халқының рухани әлемінің жетілдіруді қажет ететінін жақсы түсінген болатын. Жалпы даналыққа деген құрмет, бақытты іздеудің жолдарын анықтау түркілік әлемде ортағасырлардан бері орын алғаны белгілі [Нысанбаев А, 2002].

«Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды» дегендей кез келген әлеуметтік құбылыстың дүниеге келуі кездейсоқ емес. Өмірде барлық процестер бір-бірімен байланысып, себептік қатынаста болып, сабақтасып жатады. XX ғасырдың басында Ресейдің көптеген қалаларында жоғары және арнаулы білімдер алып келген қазақтың алдыңғы қатарлы азаматтары баспасөз ісімен үлкен жауапкершілікпен айналыса бастайды. 1911 жылдан 1915 жылға дейін «Айқап» журналы жарық көрді. Оның редакторы Мұхамеджан Сералин болатын. Журнал қазақ жеріндегі саяси-әлеуметтік ойдың аграрлы-демократиялық бағытын танытты.

Қазіргі тарихи кезеңде еліміздің этноәлеуметтік кеңістігінде орын алып жатқан ұлттық бірегейліктің мәні мазмұны және құрылымы туралы әртүрлі бағыттағы саясаттанулық мағынадағы пікірталастардың түпкі бастауы XX басынан бастау алғанын байқаймыз [Айтымбетов, 2015]

Ал 1912 жылдан 1918 жылдар аралығында шығып тұрған «Қазақ» газеті либералды-демократиялық бағыттың мүддесін қорғады және жердің мемлекеттік меншікке өтуіне қарсылық білдіріп отырды. Әлихан Бөкейханов жетекші болған «Қазақ» газеті қазақ зиялыларын XX ғасырдың басында бір идеяның төңірегінде біріктруге тырысты. Тарихи сахнада бар болғаны бес жылдың ішінде 265 нөмірі жарық газеттің атқарған ұлттық топтастырушы қызметі орасан зор болды.

Жалпы, «Қазақ» газеті ұлттық мүдденің жаршысына айналған болатын. Ол газетте алғашқы рет «Алаш» партиясының бағдарламасы жарық көреді. Жалпы, бұл партияның негізгі мақсаты Ресей мемлекетінің құрамында қазақ автономиялық мемлекетін құру болатын. Ресейдің федеративті демократиялық республика болғанын қалаған қазақ интеллигенциясы оның құрамына енетін әрбір мемлекеттің автономиялығын бекітіп, оларға

толығымен бірдей деңгейдегі құқық берілуі мен мүдделерінің қорғалуын ХІХ ғасырдан бастап-ақ қалады [Нұрмұратов, 2004]. Бұл әрекеттердің бәрі, әрине, толық тәуелсіздік алу жолындағы қазақ ұлтының ХХ ғасырдағы алғашқы қадамы екенін қазақ зиялылары жақсы түсінді. Бірақ осындай тәжірибе жинақтамай, үлкенді-кішілі мәселелерді жан-жақты талқылаудан өткізбей, ұлттық болмысымызды өзгертуге бол-майтындығын да зерделі азаматтар жақсы түсінген іспетті.

Әрине, қазақ қоғамында оған дейін де, яғни ХІХ ғасырдың соңында халықтың өзіндік рухани құндылықтар жүйесін білдіріп отыратын газет шығару тәжірибесі қалыптасқан болатын. Мәселен, 1870 жылдан 1882 жылдар аралығында жарық көрген «Түркістан уәлаяты газеті», 1888-1902 жылдардағы «Дала уәлаяты газеті» Ташкент пен Омбы қалаларында шыққаны белгілі. Бұл газеттерде көптеген этностық сана үшін маңызды-лығы зор мақалалар жарияланады. Мәселен, қазақтың ауыз әдебиеті мен салт-дәстүріндегі ерекше белгілер алғашқы рет әлеуметтік сараптама тұрғысынан талдаудан өтеді. Сонымен, оқырмандар алғашқы рет Шығыстың інжу-маржандарымен осы баспасөз беттері арқылы тікелей танысады. Қазақтың бетке ұстар ұлттық интеллигенциясы, ойлы азамат-тары осы баспасөздердің беттерінен көріне білді. Ал енді ХХ ғасырдың басындағы жаңа құндылықтық бағдарлардың жалпы сипаттамасы, жаңа өмірге деген бетбұрысы, ұлттық санасының өзіндік деңгейінің көтеріле бастауының нышаны жоғарыда аталған «Айқап» пен «Қазақ» беттерінен көріне білді [Нурышева, 2001]

Жоғарыда аталған әлеуметтік-саяси процестердің қазақ қоғамы үшін маңыздылығы ерекше болды және олар қазіргі Қазақстан жағдайындағы қоғамдық сананың бағыт-бағдарының өркендеуіне, өрбуіне демеу болып, ғасырлар астарындағы түпкі тарихи себептердің қатарында болды. Сондықтан тарих қойнауындағы күрделі үдерістердің әлеуметтік-философиялық, мәдени-философиялық және тарих философиясы тұрғысынан талдаулар жасау маңызды. Олар тек қана терендетілген кейіптегі алдағы зерттеулердің нысаны болғаны жөнді нәтижелер бермекші демекпіз. Дегенмен, қазіргі кезеңде елімізде, көрші мемлекеттерде осы мәселелердің төңірегінде біршама инновациялық теориялық конструкциялардың қалыптаса бастағанын да ескеруге болады.

Ал, енді қазақтың тілінің әлеуметтік және мәдени әлеуеті зор екендігін көптеген зиялылар өткен ғасырларда айтып кеткенін еске түсіре аламыз. Әсіресе, әлемдік тілдер ауымдастығында қазақ тілінің өзіндік ғажайып қасиеттері бар екендігін М.Жұмабаев ХХ ғасырдың басында төмендегідей кейіпте шынайы суреттеуге тырысады: «... Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары күндерде бір күн айналып қазақ тіліне келмекші. Қазақ тілін қолданбақшы. Осы күнде-ақ айналып келе жатыр. Татардың әдебиет тілі жыл-жыл сайын қазақ тіліне жақындап келеді. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік» [Жұмабаев, 1992].

Осындай тілге деген үлкен құрмет, оның қазақ этникалық әлемін тұтастындырудағы, құндылықтар саласын жүйелеудегі мықты тетік екенін Ә.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Шоқай бастаған қазақ зиялылары ХХ ғасырдың басында өте жақсы түсінді және оны барынша насихаттауға тырысты [Бөкейханов 1917]. Әрине, патшалық Ресей де кейін Кеңес Үкіметі де қазақ тілінің өркендеп кетуіне аса бір қолайлы жағдайлар жасауға ұмтылмады. Өйткені бұл қадам жоғарыдағы саяси режимдердің идеологиялық бағдарларына сәйкес келмеді, олар мемлекетті өркендетін құрал немесе саяси қажеттілік деп таппады. Сондықтан әлеуметтік әділеттілікке деген ұмтылыс билеуші қоғамдардан аса байқалмады. Ұлт тарихының ақиқаты осындай.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ПЕН БАТЫСТЫҢ ТҮЙІСУІ

Шығыс пен Батыстың өзара мәдени жақындасуы мен бәсекелестігі ХХ ғасырдың басында айқын көрініс бере бастады. Бір жағынан интеграция, яғни мәден ықпалдасу жүріп жатса, екінші жағынан өзара айырмашылық айқын көрініс тапты. Батыс негізінен технологиялық дамуға, өмір тәртібінің динамикалық өзгерісіне, табиғатты адам мүддесіне бұра отырып, қоғам мен мәдениетті жетілдіруге бағдарлана бастайды, жеке тұлғаның еркіндігінің маңыздылығы, шығармашылық конституциялық формаларда бекітілген еді. Жаңашылдыққа өту көне құндылықтар жүйесін бұзу арқылы жүреді [Молдағалиев, 2015].

Ал Шығыста жаңашылдық өмірге енгізілетін болса, ол ескіні толықтай теріске шығармайды, ғасырлар бойы маңыздылықта болған дәстүрге үйлесімді қондырылады, табиғатпен де үйлесімді өмір сүру, дамудағы тұрақтылық алдыңғы орында тұратынын атап өтуге болады. Батыстың мәдениеті негізінен сыртқы үдерістерге бағдарланған, шығыстық мәдениет адамның ішкі әлеміне сүнгиді, соны жетілдірудің, кемелдендірудің жолдарын іздейді. Батыс өркениетінде материализм, дарашылдық (индивидуализм), философия мен ғылым үстемдік танытса, Шығыста руханилық, ұжымшылдық (коллективизм), дін мен мистицизм басым келеді. Сондай-ақ бұл екі әлемнің өзіндік этноцентризмі, құндылықтық иерархиясы бар екенін де мойындауымыз қажет. Әрине, екі түрлі құндылықтар жүйесінен құралған дүниені пайымдау жалпы адамзаттық өркениеттің даму қисынын бұзбайды. Себебі, жалпы дамудың мән-мағынасы да көптүрліліктің бірлігіне, түйісуіне, синтезіне арқа сүйейді. Тек осы қырлардың озық үлгілерін синтездеу, ықпалдастыру арқылы пәрменді дамуға, алға жылжуға серпін аламыз.

Қазақтардың өзіндік этноцентризмі, мәдениеттанушы Б. Сатершиновтің пікірінше, олардың көршілес отырықшы халықтар мен төменгі сатыдағы әлеуметтік топтарға («жатақтарға») менсінбей, өзіндік тәкаппарлықпен қарауынан көрінеді және сонысымен өз мәдениетіндегі көшпенділік архетиптің басымдылығы тағы да дәлелденеді [Сатершинов, 2001]. Халық бойындағы мұндай көңіл-күйді, түсініктерді, таптаурындарды ұлы Абай тереңінен аңғарып, өзінің «Қара сөздерінде» мысал ретінде келтіріп жазады.

«Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: ененді ұрайын кең қолтық, шүлдірлеген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан «сарт-сұрт деген осы деп». Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноғай дегенше ноқай десеңізші, түкке ыңғайы келмейтұғын солдат ноғай, қашқын ноғай, «бақалшік» ноғай деп». Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» - деп» [Абай, 1993].

Қазақстан территориясының оңтүстігін кесіп өтетін Ұлы Жібек жолының бағыттарына, оның бойынан табылған материалдық және рухани ескерткіштерге тарихи-мәдени талдау жасасақ, онда Ұлы Жібек жолы мәдениетінің өркениеттер сұхбатындағы орны айрықша айқындалады. Ұлы Жібек жолының пайда болуы мен дамуы тарихына үнілсек, бұл мәдени күре жолдың көшпенді және отырықшы мәдениеттердің бірін бірі байытқан сұхбатындағы теңдессіз орны анықталады. Әрине, капиталистік қатынастардың жаңа мағынадағы күрделенген үрдістері белең алған заманда Шығыс пен Батыстың түйісуі, ықпалдасуы ХХ ғасырдың басында өзіндік кейіпте көрініс бере бастайды. Енді күшті мемлекеттер өзара қақтығысып, өздеріне жаңа отар болатын аймақтарға ұмтылады. Орталық Азия елдеріне көздері түскен әлемдік державалар Ресейдің ықпалында болған аймақтарға қолын сұға алмады. Сондықтан өзінің дербестігін заңдастаруға құдіреті жетпеген олар Кеңестік социалистік елдің құрамдас бөлігіне айналды. Міне осы саяси үдерістергесәйкес келетін ұлттың руханияты ондаған жылдар қалыпшасқаны белгілі [Ошақбаева Ж, 2013]

Көне заманнан жаңа заманға дейін, бүкіл ортағасырлар бойы Батыс пен Шығысты, Еуропа мен Азияны тек сауда-экономикалық тұрғыда ғана емес, мәдени, рухани тұрғыда да байланыстырып тұрған күре тамыр – Ұлы Жібек жолы мәдениеттердің өзара әрекеті үдерісінде аса маңызды орын алды. Теңіз сауда жолы ашылғанға дейін адамзаттың осы маңызды өмірлік қажеттілігін осы керуен жол атқарып келді. Үнді мен Қытайдан Таяу шығыс пен Еуропаға және керісінше өтетін бұл жолдың бойында орталық азиялық көшпенділердің орналасқаны және олардың осы жолдың қауіпсіздігін қамтамасыз еткені белгілі. Ортағасырлардағы араб, парсы, үнді, қытай мәдениеттерінің қызу байланысы нәтижесінде орасан зор территорияда түркі өркениеті салтанат құрды. ХХ ғасырдың басында қазақ жерінде осы мәдени және өркениеттік байланыстар біршама саябырсыды.

«Мәдени әлемдердің» бірін бірі өзара байытушы сұхбаты олардың өздерінің дамуының негізін құрайды, коммуникация мен құндылықтардың, нормалардың, мағыналардың өзара салыстырылу аймағында әр мәдениет өзінің ерекшелігін таниды. Даму үстінде бірін бірі байытатын сұхбаттың негізі өзара әсерлесетін мәдениеттердің аутенттілігі мен өзіндік жеткіліктігі, мәдени өзіндік сананың мәдени болмысқа сәйкес келуі болып табылады. Мәдени сұхбат пен коммуникацияға қазақ қоғамы ХХ ғасырдың басында барынша зәру болды. Бірақ ол қатынастардан қазақ зиялыларының түсінігі

бойынша қазақ қоғамының ұлттық келбеті, өзіндік этникалық бірегейленуі жоғалып кетпеуі тиіс болатын.

Мәдениеттер сұхбаты сияқты, «өркениеттер сұхбаты да өркениеттің өзінің онтологиясында бар дүние. Өйткені өркениет өркендеген мәдениет, ал өркендеу дегеніміз міндетті түрде басқа мәдениеттер тәжірибесін жатсынбай, басқа мәдениеттерді танып-білу, олармен араласу, олармен бірлесе тіршілік құру дегенді білдіреді. Өркениет өзінен басқа келесі бір өркениеттермен әрдайым түрлі деңгейлерде қарым-қатынаста болып отырады. Қарым-қатынас – өркениет болмысының міндетті шарты, тіршілік ету көзі. Өркениет – бұл заңды нәтиже және адамдардың жасампаз іс-әрекеттерінің жемісі. Өркениет құндылықтары – әлемдік байланыстардың дамуын қамтамасыз ететін әмбебап құндылықтар» [Құлсариева, 2009].

Мәдениет өзінің көптүрлілігімен және мүмкіншілік молшылығымен құнды. Сөз жоқ: біздің баршамыз әртүрліміз. Түр өзгешелігі сұхбаттың алғышарты. Демек, зерттеуші-ғалым А. Құлсариеваның пікірінше, «...сұхбаттың түпмақсаты адамдар арасында үйлесімділікке қол жеткізу, түрлі мәдениеттер, ділдер, діндердің «ортақ» орнының барлығын көрсетіп беру болса, мәдени-әлеуметтік көптүрлілік жағдайындағы гуманизм, яғни адамның жеке тұлғасының шартсыз құндылық екендігін мойындау әлемдегі бірлесе тіршілік етудің жалғыз ғана дұрыс жолы болып табылады» [Құлсариева, 2009, 3 б.]. Кез келген мәдени сұхбаттың құқықтық және моральдік негіздері бар екені белгілі. Осы тұрғыдан алғанда қазақ қоғамының XX ғасыр басындағы сұхбатқа деген ұмтылысын өрбітудегі қазақ зиялыларының атқарған рөлі зор екенін атап өткен жөн.

Қазақ халқының тарихи сахнасында рухани және әлеуметтік дамуға қарай белсенді қадамдары негізінен сол халықтың ішінде өмір сүрген данагөй, көрнекті тарихи тұлғалардың идеялары мен іс-әрекеттері, шығармашылығы мен талпыныстары арқылы жүзеге асып отырды десе болады. XX ғасырдың басына дейін өмір сүріп, халықтың рухани әлемінде терең із қалдырған тұлға Абай Құнанбаев екені, мойындағанмыз белгілі.

Абай айтқан терең ойлар, керемет құндылықтар жүйесі бірте-бірте халық санасына бойлап, жастарды тәрбиелеуші құдіреті бар әмбебап күшке айналғанын байқаймыз, тіпті қазіргі ХХІ ғасырдың өзінде оның құдіретті әлеуеті бар екенін айта аламыз. Әлемді билеуші күштің адамға байланысты сипаты, оның дүниеге деген ыстық ықыласы, яғни оған деген іңкәр махаббатынан көрініс береді. Осы рухани қатынасты өте әсем сөздермен жеткізген рухани тұлғаның тарихи орны ерекше.

Қорқыт бастаған ізденістер қисыны қазақ жерінде кейінгі ғасырларда жалғасын табады. Ол іздеген мәңгі тіршілік етудің көзі «өнерді шындауда», өнерді өмірдің мәні етуде. «Өнерді үйрен де жирен» дейді қазақ. Демек, адам бір өнермен шектеліп қалма, өзінің сан қырлы қасиеттерінді ашуға тырыс, өзінің әмбебаптығынды көрсет дегендей. Қожа Ахмет Ясауи жырларынан қазақ даласында бастау алатын Алла дидарына қарай ұмтылушылық адамның рухани жетілуінің негізгі бағдары етіліп алынады.

Көрнекті ақын Абай үшін дүниені терең танып-білу оны әрбір адам жүрекпен қабылдап, ақылмен електеп, барлық білім көздерінен сусындап, үлгілі мәдениеттерден үйреніп қана жүзеге асыруға болатындығымен байланысты. Философия негізінен әлемді рационалдық тұрғыдан игеру болғандықтан ұғымдар мен түсініктердің нақтылығы маңызды рөл атқарады. Абай, Шәкәрімдер бастаған қазақ қоғамының рухани әлемі Шығыс пен Батыстың өзіндік түйісуімен ерекшеленгенін атап өту керек.

Ал енді Абайдың ойы қазақ даласында өз заманында кең тарамаса да, оған ұқсас өмір туралы ойға шомууы, оның мәні мен онтологиялық негіздерін іздеуі, оның өзіндік аксиологиялық иерархиясын анықтауы ағартушылық жолында жүрген зерделі жандар үшін ХХ ғасырдың басында үлгі боларлық сипатты іске айнала бастайды. Бұл да қазақ қоғамының интеллектуалдық, философиялық құрылымдарды өз қоғамдық санасында гүлдендіре бастауының белгісі болатын.

Бұл өлең жолдарынан қазақ ойшылының өз дәуіріндегі экзистенциалдық дүниетанымының кейбір қырларын аңғарамыз. Өмір деген үлкен жұмбақтың шешуін табамын деп әуреленбе, одан да кең канат жайып өмір сүр, пендеге берілген уақыттың өзі бекер емес деген ойды тұжырымдайды. «Өмір» феноменін өзінің шығармашылығына арқау еткен Ғұмар Қараш сынды ойшыл қазақ даласында образды түрде бейнеленген «бес күндік өмір» деген түсінікті өз жырында қолданады [Қараш 1994]. Дегенмен, өзінің дүниетанымын пессимистік, боркеміктік бағдарда ұстамайды және өмірді жай ғана, мағына-сыз, жауапкершіліксіз өткізе салу дегеннен аулақ болуға шақырады. Міне, сондықтан халқымыздың мәдени мұраларын, данагөй сөздерін зерттеу барысында байқалатыны: қазақ ойшылдарының бір-біріне деген рухани жақындығы осы мәселе төңірегінде айқын аңғарылады, яғни олардың көбісі дүниенің ішкі имманенттік күші адамды адамгершілікке, рухани-лыққа итермелейтініне кәміл сенеді. Ал Абай болса, осы күшті нағыз махаббаттың, адами сүюдің белгісі ретінде айшықтап көрсетеді. Махаббаттың дүниені ұстап тұрған нағыз құдірет екендігіне өздері ғана сеніп қана қоймай, бүкіл ел-жұрттың осы ғаламат күштің алдында бас июін, әрбір ісін осы кереметпен астастыра отырып атқарғанын қалайды.

Өткен ХХ ғасырдың басында гуманистік ой-сананы қазақ топырағында барынша биік деңгейге көтеруші ойшылдардың қатарына Шәкәрім Құдайбердіұлын жатқызамыз. Оның діни-философиялық тұжырымдары негізгі философиялық еңбегі «Үш анықта» келтірілгені ғылыми көпшілікке белгілі. Діни философияның шешетін негізгі мәселелерінің қатарына жан мен рухтың өзара байланысы, рухани дамудың тылсым күшін байыптауға тырысу жататыны белгілі. Шәкәрімнің бұл сұрақтарды зерделеуде төмен-дегідей қортындыларға келгенін көруге болады: «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң біртүрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс — ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» [Құдайбердіұлы, 1991], - дей келіп, руханилықтың субстанциялық орталығын, оның барлығын біріктіруші шынайы өзегін таба біледі. Міне, сондықтан осындай типтегі философиялық дүниетанымды біз нағыз

гуманистік құндылықтық жүйе, халық үшін болашаққа жетелер өзіндік рухани мұрат пен бағдар деп атар едік.

Шәкәрімнің ойлары нағыз биік тұлғаға тән тұтастанған дүниетаным ретінде қазақ ойшылында ХХ ғасырдың басында-ақ қалыптасып үлгергенін білдіреді. Ал осындай дүниетанымдағы біртұтастыққа жеткен көрнекті тұлғалар, тарих даралары қай халықта да болғаны анық. Бірақ өкінішке орай, бұндай аксиологиялық тұжырымдар Шәкәрім өмірінен кейін көптеген жылдар өткен соң ғана айтыла бастады. Тек адамның жан дүниесінің, рухының мәңгі екендігін айтудың өзі үлкен данаға тән көрегендіктің белгісі болатын. Осындай руханилыққа, өркениеттілікке толы әрекеттердің халық үшін бекер еместігін қазіргі кезеңде қоғамымызда белсенді ой талқылауынан өткізе бастағанымыз байқалады.

Шәкәрімнің қазақ мәдениетіндегі орны мен философиялық ой тарихындағы атқаратын қызметі жайлы төмендегі пайымдаулар нақты берілген әділетті баға дей аламыз: Шәкәрім өзіне дейінгі болған рухани ұстаздары Шоқан, Ыбырай, Абайға қарағанда, грек, Еуропа кәсіби философиясының тарихымен тікелей шұғылданып, оларды тек танып-біліп қана қоймай, ол өз пікірлерін, ойларын ортаға салып айта отырып, қазақ кәсіби философиясының іргетасын қалап, өзі де нағыз қазақтың алғаш кәсіби философы атанды. Сөйтіп, қазақ философиясының деңгейін әлемдік философияның қатарына қосуға жақындата түсті. Біздіңше, ұлттық философиялық тұғырнамамыздың қалыптасуы осы кемеңгер ойшыл, ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлынан басталады деп батыл айта аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы адам өмірінің барлық құндылықтық іргетасы бекімей, оның әлеуметтік кеңістігінде дүние шайқалып, мағынасыздық құрылымдары өзінің билігін жүргізер еді. Қазіргі Батыстың постмодернизм бағыты осы мағынасыздықтың бел ортасында жүргендей күй кешуде іспетті. Жеке бастың даралығын барынша дәріптеу, әрбір тұрақты рухани құндылықтың өзіне күмәнмен қарау ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Батыс философиясының ерекшелігіне, ішкі қасиетіне айналғанына талай жылдардың жүзі болды. Міне, сондай жағдайды философия әлемінде қанағат тұтынушылар көбейіп жатқандығы әлемдік рухани дағдарыстың белгілерін танытады. Әрине, оның бәрі бекер емес болатын. ХХ ғасырдағы әлеуметтік төңкерістер, дүниежүзілік соғыстар әрбір жеке адам үшін жөнді ешнәрсе бермеді, есесіне топтық, таптық өзгерістерге деген сенімін жоғалтты.

Міржақып Дулатов сияқты қайраткерлердің идеялары тарих қатпарларында жатқан гуманистік идеялардың жандануына түрткі болды. Міне, сөйтіп, екі жақтан түйіскен белсенділік ұлттық болмыстың біршама жетілуіне әкеліп соқты, заман көптеген тарихи тұлғаларды туындатты. Бұл қазақ қоғамының саяси тұрғыда сауаттана түсуімен қатар, әлемдік өркениеттегі маңыздылығы жоғары құндылықтар дүниесімен танысуға мүмкіндіктер ашты [Шағырбаев, 2015].

Патшалық Ресей барынша қараңғылықта ұстамақ болған өзінің боданындағы, тәуеліндегі елдерде мәдени гүлденудің қажеттілігін мойындағысы келмеді. Қазақ интеллигенциясының буржуа-зиялық-демократиялық революцияға, тіптен, одан кейінгі социалистік революцияға кейбір үмітпен қарауының себебі түпкі қайшылықтардың шешілмей келуінде еді. Ал Мұстафа Шоқай, Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов, жоғарыда аталған Міржақып Дулатов және т.б. көптеген қазақ қоғамының бетке ұстар көрнекті қайраткерлері халық үшін тәуелсіздік келмей, қайшылықты мәселелер тиісті шешімін таба алмасын білді. Міне, сондықтан алдымен «ұлттық-мемлекеттік автономия» идеясын жүзеге асыруды ойласа, оның арғы жағында егемендік алу, тәуелсіздікке қол жеткізу сияқты қадамдар жасалатынына нық сенімді болатын. Осындай саяси бағдарлар қазақ қоғамын барынша түлете түсті, қазіргі жағдайға жетуге іргетас болды.

Әдебиеттер

- 1 Shagirbaev, A. et al. 2015. 'Islam and modernism in Kazakhstan Nashkur Zhusups religios views', *European Journal of Science and Theology* Vol. 11 No.45, P. 189-197.
- 2 Moldagaliev, B. et al. 2015. 'Synthesis of tradicional and Islamic values in Kazakhstan', *European Journal of Science and Theology*. Vol. 11 No. 5. P. 217-231.
- 3 Aitymbetov, N. et al. 2015. 'Nation-Building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani Identities Controversy', *Bilig. Journal of Social Sciences of the Turkish World*. Ankara, Turkey. № 74. P. 1-20.
- 4 Абай 1993. 'Қара сөз'. *Поэмалары*. Алматы: Ел, 272 б.
- 5 Бөкейханов, А. және т.б. 1917. '«Алаш» партиясының программасы' *Қазақ*. Қазақ. 251 б.
- 6 Жұмабайұлы, Ж. 1992. 'Педагогика'. - Алматы, 115б.
- 7 Қараш, Ғ. 1994. 'Өмір пәлсапасы', *Замана*. Алматы, , 240 б.
- 8 Құдайбердіұлы, Ш. 1991. 'Үш анық', Алматы Қазақстан, 80 б.
- 9 Құлсариева, А. 'Фетхуллах Гюлен өркениеттер диалогы туралы' [Электронный ресурс] URL <http://www.fethullahgulen.com/kz/buqaralyq-aqparat-quraldarynda/bak/28892-dialog.html> (дата обращения: 10.04.2016)
- 10 Құрманғалиева, Ғ. 2015. 'Ш.Ш.Уәлихановтың әлеуметтік прогресс идеясы және қазіргі маңызы' *Қазақ философиясының тарихы (Ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). Қазақтың азартушылық философиясы*. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 390 с.
- 11 Нұрмұратов, С. 2004. 'Тәуелсіздік үшін күрес кезеңіндегі саяси-әлеуметтік ахуал' *Қазақ даласының ойшылдары (XVIII—XIX ғғ.). 4-кітап*. Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік баспа орталығы, 309 б.

- 12 Нұрышева, Г. 2001. 'Общественное сознание казахского общества начала XX века'. Алматы, - 74 с.
- 13 Нысанбаев, Ә. және т.б. 2008. 'Кіріспе' «XX ғасыр басындағы қазақ философиясы». *Жиырма томдық. 11-том*. Астана: Аударма, 445 б.
- 14 Нысанбаев, А. 2002. 'Средневековый арабоязычный перипатитизм и исламская религиозная традиция' *Вопросы философии*. № 3. С. 118-128.
- 15 Ошақбаева, Ж. 2013. 'Қазақ зиялыларының руханилықты қалыптастырудағы рөлі' *Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер*. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 375 с.
- 16 Сатершинов Б. 2001. 'Қазақстан мәдениетінің тарихы мен теориясының кейбір мәселелері'. Алматы: Сорос-Қазақстан қоры – Атамұра, 160 б.